

neke pojave društvene diferencijacije u prošlosti našega sela

lujo margetić

pravni fakultet
sveučilišta u rijeci,
rijeka, jugoslavija

Autor razmatra sastav društva u kasnoj antici te prikazuje kako se sustav gradskih općina (civitates) s njihovim teritorijem (ager) u drugoj polovici VI st. transformirao pojavom mnogobrojnih castella, castra, s vojničkom posadom, koja se osjeća politički i ekonomski nezavisnom od nekadašnjeg centra gradske općine. Slaveni su nakon osvajanja Balkanskog poluotoka ustanovili veći broj vojničko-seljačkih općina koje su u mnogome sličile bizantskim kastrima. Te su općine u početku imale razne obveze vojne prirode, koje su kasnije postepeno komutirane u naturalna i druga (pa i novčana) podavanja.

Na nekadašnju vojnu organizaciju naših seljačkih općina podsjeća i sama riječ kmet. Ona dolazi od latinske riječi comes-itis (pratilac), označavajući vojnog pratilaca nižeg ranga, običnog vojnika, koji se dodjelom zemlje teritorijalizirao i u kasnijim stoljećima pretvorio u poljoprivrednog proizvođača. U našem primorskom području pojavljivali su se tijekom stoljeća i drugi slojevi seljačkog stanovništva koji su imali vojničke ili slične zadatke i povezano s time drukčija i obično lakša podavanja: permanti, vojni pratilci krčkih knezova i graničari na Grobniku prema Njemačkoj (vjerojatno od XII st. dalje); knapi u Bakru, Bribiru i Novome (XIV st. i dalje); Vlasi, koji su od početka XVII st. bili čak organizirani na području Bakra i Novoga u svoje posebne općine.

primljeno studenoga 1979.

→ Sudjelovanje povjesničara, arheologa, lingvisti itd. na stranici časopisa koji se bavi u prvom redu današnjom problematikom seoskih naselja u našoj zemlji smatramo vrlo korisnim, jer je današnji lik našeg sela nesumnjivo uvelike uvjetovan i njegovim povijesnim odrednicama. U razmjerno kratkim radovima ne može se dati puno znanstveno tumačenje stavova koji se u njima iznose, ali to ne umanjuje zanimljivost objavljenih radova i pitanja potaknutih od upravo spomenutih znanstvenika, to više što su oni svoje teze opširno obrazložili u drugim svojim radovima. Tako i ovaj prilog diskusiji nema drugog cilja nego samo ukazati na neke elemente vojničkog značaja u diferencijaciji društva na selu na našem tlu uzimajući u obzir osobito naše primorske krajeve.

1. Jedna od komponenata ranosrednjovjekovnog društvenog uređenja jest antičko nasljeđe. Antika nije »propala« kako se to nekoć u znanosti rado tvrdilo nego su mnogi oblici antičkog društva preživjeli i uklopili se u novu stvarnost. Ipak, bilo bi posve pogrešno tvrditi da je antička baština preuzeta od naroda koji stupaju na svjetsku pozornicu u onom obliku u kojem se ona pojavljuje u ranijim stoljećima. Duboke razlike dijele grčki polis od rimskih municipija i kolonija, a rimsko općinsko uređenje za principata po oblicima i po stvarnom sadržaju duboko odudara od kasnoantičkih civitatesa. Ali ni kasnoantičke civitates nisu u šestom stoljeću ostale pošteđene. U drugoj polovici šestoga stoljeća, a osobito neposredno pred kraj toga stoljeća prisustvujemo bitnoj transformaciji društveno-ekonomskog sustava kasne antike, temeljenog na civitatesima, tj. na gradskim općinama s razmjerno uskom samoupravom, urbanim centrom, koji je ujedno i ekonomsko, upravno i crkveno središte i teritorij (tzv. ager). Na području gradskih općina niču mnogobrojna castella, castra, s vojničkom posadom, koja su takoreći posve samostalna od dotadašnjeg centra gradske općine, a čak su često izgrađena u otvorenoj suprotnosti prema njima. Vojne posade u tim kastrima dobijaju dio zemlje oko kastra u nasljeđivo i načelno neotuđivo uživanje i posjed, vojni komandant kastra (tribun) osjeća se nezavisnim od nekadašnjeg centra gradske općine i nastoji da ga takvim smatra i centralna vlast u Bizantu, i da uz privolu pape njegov kastrum postane čak i biskupsko sjedište, što je bilo protivno crkvenim propisima, ali što je bilo neminovna posljedica osamostaljenja kastra i padanja nekadašnjeg urbanog centra gradske općine na položaj jednoga od mnogih kastra.

Propadanje starog sustava civitatesa može se lijepo pratiti u pismima Grgura I (591—604), a za nas su iz tih pisama osobito zanimljive vijesti što se odnose na Istru i Dalmaciju, vijesti što ih znanost još nije u potpunosti valorizirala. Propadanje sustava civitatesa i djelomična militarizacija stanovništva s osnivanjem kastra značajne su pojave ne samo kao jedna od mnogobrojnih faza evolucije antičke gradske općine nego i kao jedan od elemenata nove ranosrednjovjekovne društvene organizacije, to više što mnoge okolnosti (toponimi itd.) govore da starosjedioci nisu bili »istrijeljeni« dolaskom Slavena.

Novija arheološka istraživanja — osobito značajni radovi B. Marušića — u cijelosti se poklapaju s podacima iz pisanih izvora, a dobivaju na značenju još i time što je utvrđeno da je u kastrima bizantske Istre djelomično militarizirano stanovništvo bilo dobrim dijelom i panonskog porijekla, pa ne može biti sumnje da je bar dio stanovništva bio slavenskog porijekla.

2. Na Balkanskom su poluotoku u drugoj polovici šestoga stoljeća godine i godine »krstarile« dobro oboružane i vrlo mobilne udarne slavenske čete, i to ne zbog pukog pljačkanja, nego kao jedan od elemenata u zamršenoj diplomatskoj i vojnoj igri što se vodila u doba careva, od Justinijana (527—565) do Heraklija (611—641), između tadašnjih faktora na svjetskoj pozornici (Franka, Langobarda, Avaroslavena, Bizanta, Perzije itd.). Neke od tih četa najvjerojatnije su se i zadržale na osvojenom području, a kada je, počevši od osamdesetih godina šestoga stoljeća, došlo do masovnijeg slavenskog naseljavanja, slika strukture seoskog stanovništva

va u našim je krajevima bila vrlo izdiferencirana: nerijetke graničarsko-vojničko-seljačke općine, osobito u graničarskim područjima, bez sumnje su imale položaj, prava i dužnosti vrlo slične bizantskim i langobardskim graničarskim posadama, dok su u unutrašnjosti osvojenog područja vjerojatno prevladavale seljačko-(vojničke) općine s pretežno proizvodnom ulogom, koje su prema nadređenim centrima moći (knežu i njegovoj vojničko-upravnoj pratnji itd.) imale razne obveze, u prvom redu vojne, ali su bile obvezane i na razna druga podavanja, koja su čak tijekom vremena morala prevladavati zbog zamjenjivanja vojnih dužnosti naturalnim i drugim podavanjima, zamjenjivanja koja su bila iz raznih razloga dobro viđena od nadređene vlasti i rado prihvaćena od članova seljačkih općina. Dodajmo tome još i prilično izdiferencirani položaj staroga stanovništva: neke su se obitelji uspjele uklopiti u vodeće slojeve novoga društva, druge su sačuvale slobodan status, treće su pale na položaj poluslobodnih i neslobodnih osoba.

Neposrednih pisanih izvora o organizaciji slavenskog društva u sedmome i daljnjim stoljećima na žalost nemamo, ali su lingvistička i druga istraživanja ponudila niz prihvatljivih teza koje postaju to prihvatljivije što ih možemo, uz duži oprez, usporediti sa sličnim situacijama u drugim dijelovima tadašnje Evrope (sjeverne Italije, Bavarske itd., a također i analogije s kasnijim razvojem u Panoniji nakon dolaska ugarskih četa krajem devetog stoljeća). Iz složene problematike diferencijacije slavenskog društva nakon doseljenja u naše krajeve pokušali smo (t.2 i 3) izdvojiti i obratiti pažnju na vojnički element, koji je u to doba, a i kasnije, igrao prilično važnu ulogu, čak nerijetko i odlučujuću.

Vjerojatno će biti od koristi još nekoliko zapažanja.

3. U Hrvata i Slovenaca kmet je po Skoku »seljak uopće, podložnik«. Slično je i u Bosni kmet »seljak koji sjedi na tuđoj zemlji«. Naprotiv u Srbiji, u Makedonaca i Bugara kmet je »gradski ili seoski glavari; načelnik«, dok u staroj poljskoj državi nalazimo na kmetones regni, na najviše odličnike, slično uostalom kao i našoj starijoj pravnoj terminologiji po kojoj su kmetovi bili »boljari i velikaši«. Znanstvenici se već odavno pitaju kako je moguće da ista riječ označuje osobe tako različitih položaja u društvenoj ljestvici. Pomišlja se na to da je ta riječ isprva značila »visoko, znatnije lice pa je s vremenom došlo do nižeg značenja« (Akademijin rječnik), ali ima suprotnog shvaćanja, a i drugih tumačenja u koja ovdje zbog prostora ne možemo ulaziti.

Rješenje je vjerojatno jednostavnije nego što se to na prvi pogled čini. Filozofi su se uglavnom složili da riječ potječe od latinske riječi comes,-itis: pratilac cara i viših magistrata. Još u klasično doba antike riječ je uz ostala značenja označavala pratioca magistrata koji su odlazili u provinciju. Kako se pod tim pratiocem shvaćalo kasnije u prvom redu vojnog pratioca postaje očitim da slovenski i hrvatski kmet nije drugo nego vojni pratilac nižeg ranga, tj. običan vojnik koji je za nagradu za obavljenju vojnu službu dobio u nekoj općini komad zemlje na obrađivanje uz pravo napasanja stoke na nepodijeljenom općinskom zemljištu, vojnik koji se »teritorijalizirao«, a obitelj kojeg je nakon nekoliko generacija postala seljačkom i otkupila svoje glavne vojne dužnosti

komutacijom u određena naturalna (kasnije novčana) podavanja. Kmet kao vojni pratilac najviših državnih organa (stara Poljska, Bosna itd.) označavao je pak vrlo visoke dvorske časti. Konačno, ako visoki vojni pratilac bude upućen na neku odgovorniju funkciju izvan dvora, on se i dalje počasnno smatra članom uže pratnje, pa se i nadalje naziva kmetom, pa ta riječ počinje označavati funkciju višeg ili nižeg lokalnog upravljača (u Franačkoj conte = grof, u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj kmet = seoski glavar).

Dakle, hrvatski i slovenski kmet bio je u davna vremena teritorijalizirani vojnič organiziran u svojoj vojničko-seljačkoj općini. Uostalom, sama riječ nije početno imala ponižavajuće značenje. Kmet smatra sebe seoskim »gazdom«, pa kako je starosjedilac i kako ima zemlju na iskorištavanje na način koji se približava donekle pojmu vlasništva i ima udjela u kolektivnom iskorištavanju nepodijeljene zemlje, on sebe kao kmeta visoko cijeni. Još u XVII st. mošćenički kmetovi zapisuju u svojem »Zakonu« da ga sastavljaju »za mirneje živet kmeti z gospodum, i gospode z kmeti vaveki« iz čega se osjeća ponos da se pripada pmetskom staležu i podvlači okolnost slobode, samostalnosti i izvjesne »ravnopravnosti« s ugovornim partnerom. Dakako, ne može se dovoljno naglasiti da je razvoj položaja kmeta tekao u hrvatskim krajevima neravnomjerno (i čak nepravolinijski) tako da je ponegdje potonuo do razine eksploataranog i u velikoj mjeri obespravljenog seljaka, dok je u drugim krajevima, osobito primorskim, sačuvao mnoge ostatke nekadašnjeg ugleda. Sigurno je u tome imala ulogu i općinska organizacija kmetova, negdje jedva, negdje slabije, a negdje jače sačuvana, ali u to ne možemo dalje ulaziti jer bi nas to predaleko odvelo. Ovdje smo samo htjeli podvući daleko vojničko »porijeklo« hrvatskih i slovenskih kmetova.

4. Krčki knezovi unijeli su u svoje primorske posjede još jedan vojnički element. Mislim na permance, koji se spominju na više mjesta u Vinodolskom zakonu i još u nekim drugim izvorima. Permani su vojna pratnja krčkih knezova, ali se čini prema mnogim okolnostima da su bar na jednom mjestu u Vinodolu, na Grobniku, preuzeli funkciju teritorijaliziranih vojnika-graničara, dužnost kojih je bila, čini se, čuvanje granice prema Njemačkoj, koja je u XII i idućim stoljećima išla rijekom Rečina i koja je bar u prvim stoljećima bila prilično osjetljiva. Naime, jedino na Grobniku nalazimo na specifična naturalna podavanja u vinu, sitnoj stoci i pšenici pod nazivom permacija, a analize koje smo proveli na drugom mjestu pokazuju da je najjednostavnije i očito jedino zadovoljavajuće tumačenje da je permacija podavanje permana, slično kao što se podavanje knapa zove knapština. Nadalje, jedino na Grobniku zove se još u XVII st. neki niži funkcionar perman — u ostalim vinodolskim gospoštijama takva naziva ne nalazimo. A posebno je zanimljiva okolnost, da su grobnički podanici u XVII st. opterećeni većim brojem raznovrsnih podavanja od podanika-kmetova u ostalim vinodolskim gospoštijama — ali da je ukupno opterećenje blaže od ukupnog opterećenja u ostalim gospoštijama. To i još neke druge okolnosti navelo nas je na pomisao da je prilično vjerovati da su u XII ili XIII st. na Grobniku postojale dvije općine, jedna kmetska i jedna permanska te da je permanska općina bila vojničko-graničarskog tipa. Svakako upada u oči da su na Grobniku postojala i još postoje dva oveća miesta, sam Grobnik i Jelenje, za razliku

od drugih vinodolskih gospoštija. Postojanje permana na Grobniku kao teritorijaliziranih graničara imalo je za posljedicu poseban sustav podavanja i prema tome određene pojave daljnje diferencijacije stanovništva.

5. Posebno je zanimljiv položaj knapa. Oni se u Vinodolu pojavljuju samo u Bakru, Bribiru i Novome, a imaju povlašteni položaj jer su oslobođeni nekih kmetских dužnosti pa se zato i zovu oslobođenici, libertini. Za taj svoj razmjerno povlašteni položaj knapi obavljaju feudalnom gospodaru razne vojne dužnosti, održavaju red u gospoštiji, čuvaju kaštel i brane područje. Njihov povlašteni položaj potječe dakle iz njihova vojničkog značaja pa se i oni mogu ubrojiti u teritorijaliziranu miliciju: nagrada za njihove milicijske i vojničke službe sastoji se u korištenju zemljišta uz razmjerno blaža podavanja.

Prema analizama koje smo proveli na drugom mjestu proizlazi da su knapi uvedeni u Vinodol neposredno poslije god. 1382. U to vrijeme frankopanski posjedi razdijeljeni su na dva dijela kojima su upravljala braća Stjepan i Ivan. Oni su bili u suprotnim taborima u izvanredno teškim trenucima hrvatske povijesti nakon smrti kralja Ljudevita a njihovo je političko neprijateljstvo bilo još i pojačano time što Stjepan nije imao muških potomaka pa se u želji da svojoj kćeri protuzakonito osigura poslije svoje smrti nasljedstvo, koje je trebalo zapravo pripasti bratu Ivanu, povezao s Karlom Dračkim, a taj je podijelio Elizabeti pravo nasljeđivanja svoga oca Stjepana. U takvoj napetoj situaciji na frankopanskim posjedima Stjepan je smatrao najuputnijim da se osloni i na stanovništvo pa je neke kmetove proglasio knapima (od der Knabe = mladić, vojnik) i oslobodio ih nekih dužnosti. Knapci su se kasnije dosta trudili da podignu svoj položaj i ugled, ali im to nije uspjelo. U ratnim okolnostima nisu se baš pokazali osobito pouzdanima pa je početkom XVII st. došlo do neke vrste »čistke« među novaljanskim knapima. Tako se desilo da je »vojnički« značaj knapa bio kasnije jedva istaknut, a njihov se položaj sveo u biti na kmetски položaj s nekim manjim ekonomskim povlasticama.

6. Spomenimo još jednu grupu stanovništva koja je u Vinodolu imala prilično zapaženu ulogu. Radi se o Vlasima. Ovdje ne želimo ulaziti u razmatranje opsežne i izvanredno složene povijesti Vlaha u primorskim krajevima. Spomenimo samo to da su vinodolski feudalni gospodari smatrali Vlahe odličnim i korisnim vojničkim elementom i da su ih npr. god. 1605. naselili u Liču upravo u cilju da brane taj kraj protiv Turaka premda su se i te kako bojali njihove neposlušnosti i neradnih navika. Na području Bakra i Novoga Vlasi čak su imali svoje posebne općine s vlastitim organima (vlaška općina u Zagonu kod Novoga zadržala je svoju samostalnost čak do sredine XVIII st.!) a njihove obveze bile su drukčije od obveza ostalog stanovništva u vinodolskim gospoštijama. Vlasi su bili u prvom redu stočari i posjedovali su konje pa ih je i to činilo osobito prikladnim za razne vojne zadatke.

Lujo Margetić:

Social Differentiation in the History of the Yugoslav Village

Summary

The author starts by discussing the structure of society in the late classical period and shows how the system of municipal communes (*civitates*) with their territory (*ager*) was transformed in the second half of the 6th century by the appearance of many *castella*, *castra*, with a military population, which felt itself to be politically and economically independent from the former centre of the municipal commune. We can follow that development of the partial militarization of the Byzantine *castris* in Istria also, where at least part of their population were of Slav origin. After conquering the Balkan peninsula the Slavs also founded a large number of military-peasant communes in many ways similar to the Byzantine *castris*. In the beginning their inhabitants had primarily military obligations, which later gradually changed into taxes in kind or other kinds of taxes (including taxes in money).

That peasant communes on the territory of Yugoslavia were formerly organized in a military manner is also indicated by the word for serf — *kmet*. It stems from the Latin word *comes, -itis*, follower, and obviously used to denote a military follower of lower rank, an ordinary soldier, who became linked to the land when it was distributed and in later centuries turned into an agricultural producer. During the centuries other strata of the peasant population with military or other similar duties developed in the Yugoslav coastal regions. Because of that they had different and usually smaller levies: the *permani*, military followers of the Krčki princes and border guards in the Grobnik

Некоторые явления общественной дифференциации в прошлом нашей деревни

Резюме

Автором в первую очередь рассмотрен общественный состав позднеантичного периода и показана трансформация системы городских общин (*civitates*) с принадлежащими им территориями (*ager*) во второй половине 6 в. проходящей наряду с появлением многочисленных *castella*, *castra*, с войсковыми частями укрепляющими свою политическую и экономическую независимость вне пределов бывших центров городских общин. На территории Истрии наблюдается постепенная милитаризация византийских кастров а часть населения кастров на этой территории славянского происхождения. После расселения славян на балканском полуострове ими укреплено большое число военно-сельских общин во многом напоминающих византийские кастры. Основной задачей этих общин являлись обязательства военного характера которые постепенно переходили в натуральные и другие (даже и денежные) подати.

На прежнюю военную формацию наших сельских общин кроме остального указывает и слово *kmet* заимствованное из лат. яз. *comes, -itis*, провожатый, обозначающее военные лица низшего ранга, обычных солдат которые в последующих веках переходят в сельскохозяйственные производственники. В нашей приморской области появляются в течение столетия и другие слои крестьянского населения исполняющие различные военные задачи и другие подобные обязанности, а главным образом более легкие подати: «перманы», военные провожатые князей с острова Крка и пограничники на Гробнице по направлению к немецкому государству (по всей вероятности с 12 в. и далее), «кнапи» в Бакре, Брибуре и Новом (14 в. и далее), и валахи

region towards Germany (probably from the 12th century onwards); the *knapi* in Bakar, Bribir and Novi, formed at the time of fierce conflict between the different branches of the Frankopan family (14th century and onwards); the *Vlachs*, who were even organized in the region of Bakar and Novi into special communes, from the beginning of the 17th century. ●

(с начала 17 в. организованы на территории пунктов Бакар и Нови в отдельные общины). ●